

Прагматычныя характарыстыкі беларускай лінгвістычнай тэрмінаграфіі

Дзятко Д.В.

Установа адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка”, Мінск

У артыкуле разглядаюцца прагматычныя характарыстыкі слоўнікаў беларускіх лінгвістычных тэрмінаў. Мэта даследавання – распрацаваць тыпалогію беларускіх слоўнікаў лінгвістычных тэрмінаў на падставе комплексу прагматычных характарыстык.

Матэрыял і метады. Матэрыялам для працы паслужылі 113 слоўнікаў лінгвістычных тэрмінаў.

Метадалагічная база грунтуецца на палажэнні пра сістэмную арганізацыю тэрмінасферы лінгвістыкі, што абумовіла выбар метадыкі супастаўляльнага аналізу структуры і зместу слоўнікаў і метадыкі структурна-кантэнтнай тыпалагізацыі тэрміналагічных слоўнікаў.

Вынікі і іх абмеркаванне. З улікам канкрэтнага матэрыялу беларускай лінгвістычнай тэрмінаграфіі, прагматычныя характарыстыкі тэрміналагічных слоўнікаў могуць быць вызначаны на двух узаемазвязаных параметрах. Параметр “прапазітум-функцыя” звязаны з мэтай, дзеля дасягнення якой можа выкарыстоўвацца слоўнік. Параметр “прапазітум-адрасат” звязаны з вызначэннем аб’ектаў-карыстальнікаў, для якіх ствараецца слоўнік.

Заклучэнне. У адпаведнасці з параметрам “прапазітум-функцыя” вылучаюцца функцыі слоўнікаў: кагнітыўная, кагнітыўна-рэгуляцыйная, камунікацыйная, камунікацыйна-рэгуляцыйная, кагнітыўна-дыдактычная, камунікацыйна-дыдактычная, працэдураная, навігацыйная, дэманстрацыйная, якія могуць камбінавацца паміж сабой. Паводле параметру “прапазітум-адрасат” адрозніваюцца эверацыйная і сегментацыйная функцыі тэрмінаграфічных выданняў.

Ключавыя словы: беларуская мова, тэрміналогія, тэрмінасістэма, тэрмінаграфія, слоўнік, тыпалогія слоўнікаў.

(Ученые записки. – 2023. – Том 38. – С. 17–20)

Pragmatic Characteristics of the Belarusian Linguistic Terminography

Dzyatko D.V.

Education Establishment “Maxim Tank Belarusian State Pedagogical University”, Minsk

The article discusses the pragmatic characteristics of dictionaries of Belarusian linguistic terms.

The purpose of the study is to develop a typology of Belarusian dictionaries of linguistic terms based on a set of pragmatic characteristics.

Material and methods. The material for the study was 113 dictionaries of linguistic terms.

The methodological basis of the research is based on the provision on the system organization of the linguistics terminology sphere, which led to the choice of a methodology for comparative analysis of the structure and content of dictionaries.

Findings and their discussion. Taking into account definite Belarusian linguistic terminography material pragmatic characteristics of terminology dictionaries can be identified according to two interconnected parameters. The propositum-function parameter is related to the purpose for which the dictionary can be used. The propositum-addressee parameter is associated with the definition of users (objects) for which a dictionary is being created.

Conclusion. In accordance with the propositum-function parameter, the functions of dictionaries are distinguished: cognitive, cognitive-regulatory, communicative, communicative-regulatory, cognitive-didactic, communicative-didactic, procedural, navigation, demonstration, which can be combined with each other. According to the propositum-addressee parameter, the everational and segmentation functions of terminographic publications differ.

Key words: the Belarusian language, terminology, terminology system, terminography, dictionary, typology of dictionaries.

(Scientific notes. – 2023. – Vol. 38. – P. 17–20)

Традыцыйна ў сучасным мовазнаўстве тэрмінам *прагматыка* абазначаецца раздзел семіётыкі, у межах якога вывучаюцца адносіны знакаў да суб'ектаў, якія іх утвараюць і інтэрпрэтуюць. Само паняцце і адпаведны тэрмін, як адзначае Б.Ю. Норман [1, с. 5], былі ўведзены Ч. Морысам у канцы 1930-х гадоў. Тэорыя знака ў Ч. Морыса складалася з трох частак: семантыкі (адносін знакаў да аб'ектаў), сінтактыкі (адносін паміж знакамі) і прагматыкі (адносін паміж знакамі і моўцам). Такім чынам, і першасная, і сучасная інтэрпрэтацыя паняцця *прагматыка* дазваляюць дастасаваць яго і да тэрмінаграфіі. У гэтым выпадку знакам (дакладней, сістэмай знакаў) будзе з'яўляцца слоўнік, а суб'ектам – яго карыстальнік.

Калі ўлічыць, што любы слоўнік (у тым ліку і тэрміналагічны) з'яўляецца артэфактам, стварэнне якога абгрунтоўваецца пэўнымі мэтамі, матывамі, патрэбамі, то становіцца лагічным дапушчэнне, што гэты артэфакт можа ацэньвацца не толькі ў фармальным плане, але і з пункту гледжання яго эфектыўнасці ў той або іншай карыстальніцкай сітуацыі.

Даследаванні ў галіне карыстальніцкіх сітуацый (т.зв. карыстальніцкай перспектывы) пачалі праводзіцца Р.Р.К. Хартманам у 1970-я гады [2, с. 235]. Ва ўніверсітэце Эксетэра ім была арганізавана профільная лексікаграфічная канферэнцыя “Слоўнікі і іх карыстальнікі”.

З цягам часу ў заходняй тэарэтычнай лексікаграфіі сфарміраваўся асобны кірунак *user-centered dictionary studies* (“слоўнік, арыентаваны на карыстальніка”) [3, с. 177] або *user's perspective* (“карыстальніцкі пункт гледжання”) [4].

На сучасным этапе ёсць усе падставы канстатаваць не проста існаванне асобных даследчыцкіх кірункаў, а можна нават гаварыць пра станаўленне асобнай субтэорыі – функцыянальнай лексікаграфіі. У яе межах усё мноства карыстальніцкіх сітуацый магчыма згрупаваць па дзвюх пазіцыях: сітуацыі кагнітыўнай скіраванасці і сітуацыі камунікатыўнай скіраванасці [5, с. 287]. У першым выпадку карыстальнік звяртаецца да слоўніка з мэтай атрымаць інфармацыю па пэўнай дысцыпліне (лінгвістыка, матэматыка, філасофія і інш.) – пераважна энцыклапедычнага характару. Іншымі словамі, акт камунікацыі адбываецца паміж аўтарам слоўніка і чытачом слоўніка. У другім выпадку слоўнік выкарыстоўваецца для арганізацыі і суправаджэння зносін (вусных або пісьмовых), г.зн. для вырашэння канкрэтных камунікацыйных задач.

Вывучэнне сітуацый, у якіх чытач выкарыстоўвае слоўнік, уключае наступныя аспекты:

- патрэбы і запыты карыстальнікаў;
- скіраванасць на разуменне тэксту;
- скіраванасць на генерыраванне тэксту;
- вывучэнне лексікі;
- выкананне дыдактычных задач на падставе слоўніка;
- фарміраванне навыкаў працы са слоўнікам;

– лексікаграфічная крытыка і рэцэнзаванне слоўнікаў [6, с. 396].

Гэтыя сітуацыі з'яўляюцца прэцэдэнтнымі для практычнай лексікаграфіі і павінны ўлічвацца ўкладальнікам яшчэ на этапе падрыхтоўкі слоўніка.

Аднак усё адзначанае актуальна ў дачыненні да слоўнікаў агульнай лексікі. У мовазнаўстве пакуль не створана агульнапрынятай тэорыі ацэнкі функцыянальных якасцей тэрміналагічных слоўнікаў.

Такім чынам, мэта даследавання – распрацаваць тыпалогію беларускіх слоўнікаў лінгвістычных тэрмінаў на падставе комплексу прагматычных характарыстык.

Матэрыял і метады. Матэрыялам для даследавання паслужылі 113 слоўнікаў лінгвістычных тэрмінаў, у тым ліку:

– аўтаномныя слоўнікі, якія выдадзены на тэрыторыі Беларусі беларускімі вучонымі і адлюстроўваюць беларускі моўны матэрыял;

– аўтаномныя слоўнікі, якія ўключаюць беларускі моўны матэрыял, апублікаваны па-за межамі Беларусі вучонымі іншых краін або аўтарскімі калектывамі, у склад якіх уваходзілі і беларускія, і замежныя вучоныя;

– інкарпараваныя слоўнікі, якія ўключаюць беларускі моўны матэрыял, створаны і беларускімі, і замежнымі вучонымі, апублікаваны як на тэрыторыі Беларусі, так і за яе межамі.

Метадалагічнай базай даследавання з'яўляецца палажэнне пра сістэмную арганізацыю тэрмінасферы лінгвістыкі, што абумовіла выбар метадыкі супастаўляльнага аналізу структуры і зместу слоўнікаў (для вызначэння характарыстык сістэмнай арганізацыі і параметрызацыі тэрмінасферы лінгвістыкі) і метадыкі структурна-кантэнтнай тыпалагізацыі тэрміналагічных слоўнікаў (для выяўлення тэндэнцый у беларускай лінгвістычнай тэрмінаграфіі).

Вынікі і іх абмеркаванне. З улікам канкрэтнага матэрыялу беларускай лінгвістычнай тэрмінаграфіі, прапануем акрэсліваць прагматычныя характарыстыкі тэрміналагічных слоўнікаў па двух узаемазвязаных параметрах:

– прапазітум-функцыя (лац. *propositum* ‘намер, асноўнае палажэнне, прызначэнне’);

– прапазітум-адрасат.

Параметр *прапазітум-функцыя* звязаны з мэтай, дзеля дасягнення якой можа выкарыстоўвацца слоўнік:

1) кагнітыўная – выкарыстанне слоўніка як інструмента пазнання; рэалізуецца:

– аўтаномнымі тэрміналагічнымі слоўнікамі тлумачальнага тыпу, якія не маюць статусу нарматыўных: “Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў” А.Л. Юрэвіча (Мінск, 1962); “Слоўнік пра камічнае” В.І. Рагаўцова (Магілёў, 2010);

– слоўнікамі, інкарпараванымі ў манаграфічныя даследаванні і невялікія навуковыя публікацыі: “Слоўнік тэрмінаў” Н.Ю. Паўлоўскай з яе манаграфіі “Катэгорыя мадальнасці ў сучаснай беларускай мове” (Мінск, 2001); “Слоўнік лінгвістычнай і літаратура-

знаўчай тэрміналогіі” В.К. Голубевай з яе кнігі “Сінкрэтызм і нестандартная сінтагматыка прыслоўяў у паэтычным тэксце (на матэрыяле беларускай і рускай паэзіі)” (Мінск, 2019) і інш.;

– слоўнікамі, інкарпараванымі ў навукова-папулярныя работы: публікацыя “Беларуская этымалогія: старонкі слоўніка” В.У. Мартынава і А.Я. Міхневіча ў часопісе “Малодосць” (1969, № 2); “Слоўнік тэрмінаў і паняццяў” В.М. Дубейкі з яго выдання “Паходжанне назваў населеных пунктаў Баранавіцкага раёна” (Мінск, 2019);

2) кагнітыўна-рэгуляцыйная – выкарыстанне слоўніка як інструмента пазнання і рэгламентацыі ў тэрміналогіі; рэалізуецца:

– выданнямі энцыклапедычнага характару: “Беларуская мова: энцыклапедыя” (Мінск, 1994);

– тлумачальнымі слоўнікамі нарматыўнага характару: “Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў” П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкага, Л.А. Антанюк (Мінск, 1990);

3) камунікацыйная – выкарыстанне слоўніка для арганізацыі спецыяльнай міжмоўнай камунікацыі; рэалізуецца:

– двух- / шматмоўнымі слоўнікамі, інкарпараванымі ў навуковыя публікацыі: падборкі “Граматычна тэрміналогія” і “Матэрыялы к словарю граматычнай тэрміналогіі восточнославянских языков” Т.В. Баймута са зборніка яго даследаванняў “Вібрані навуковыя працы” (Нежын, 2014) і інш.;

– аўтаномнымі двух- / шматмоўнымі слоўнікамі, якія не маюць статусу нарматыўных: “Słownik terminologii lingwistycznej (białorusko-rosyjsko-polski i polsko-rosyjsko-białoruski)” (Беласток, 1994); “Беларуска-ўкраінскі слоўнік лінгвістычнай тэрміналогіі” (Кіеў, 2013) і інш.;

4) камунікацыйна-рэгуляцыйная – выкарыстанне слоўніка для каардынацыі складу нацыянальнай тэрмінасістэмы (субтэрмінасістэм) з улікам тэрмінасістэмы іншай мовы (моў); рэалізуецца двух- / шматмоўнымі выданнямі, падрыхтаванымі пераважна пад эгідай навуковых устаноў: “Основен систем и терминология на словенската ономастика” (Скоп’е, 1983); “Русско-белорусский словарь лингвистических терминов” (Мінск, 1988) і інш.;

5) кагнітыўна-дыдактычная – выкарыстанне слоўніка як аднаго са сродкаў фарміравання агульных або прафесійных кампетэнцый; рэалізуецца:

– выданнямі энцыклапедычнага характару, прызначанымі пэўнай катэгорыі чытачоў: “Энцыклапедыя для школьнікаў і студэнтаў” (т. 7: Беларуская мова, Мінск, 2017);

– аўтаномнымі тлумачальнымі слоўнікамі тэрмінаў для школьнікаў і студэнтаў: “Беларуская мова: ад А да Я” В.Д. Старычонка (Мінск, 2000); “Слоўнік лінгвістычных і тэксталагічных тэрмінаў” М.В. Абабуркі, Т.А. Казімірскай, В.М. Саўчанка (Магілёў, 2012) і інш.;

– інкарпараванымі тлумачальнымі слоўнікамі, уключанымі ў выданні вучэбнага характару для школьнікаў,

абітурыентаў, навучэнцаў, студэнтаў: “Слоўнік словаўтваральных тэрмінаў, выкарыстаных у дапаможніку” Ж.С. Сіплівеня з яе работы “Словаўтварэнне прыметнікаў ад іншамовных назоваў у сучаснай беларускай літаратурнай мове” (Гродна, 2000); “Тэрміналагічны даведнік” Г.М. Малажай, Л.І. Яўдошынай, А.А. Радзевіча з іх кнігі “Беларуская мова: дапаможнік для падрыхтоўкі да абавязковага цэнтралізаванага тэсціравання” (Мінск, 2015) і інш.;

6) камунікацыйна-дыдактычная – выкарыстанне слоўніка для выпрацоўкі агульных або прафесійных кампетэнцый з улікам тэрмінасістэмы іншай мовы (моў); рэалізуецца:

– двух- / шматмоўнымі слоўнікамі для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў: “Беларуска-рускі слоўнік лінгвістычных тэрмінаў з метадычнымі парадамі для студэнтаў” М.З. Міхея (Мінск, 1989); “Кароткі англійска-беларускі / беларуска-англійскі слоўнік у галіне філалагічных даследаванняў” (Мінск, 2019) і інш.;

– інкарпараванымі слоўнікамі, уключанымі ў падручнікі і вучэбныя дапаможнікі для школьнікаў, абітурыентаў, студэнтаў і інш.: “Тэрміны і спецыяльныя паняцці і іх славацкія эквіваленты” А.І. Калечыц і Н.Б. Корунай з іх выдання “Марфалогія беларускай мовы: вучэбна-метадычны дапаможнік для славацкіх студэнтаў” (Нітра, 2013); “Лінгвістычныя тэрміны” Г.М. Валочка, Фу Мэйянь і Юань Хаа з іх кнігі “Беларуская мова як замежная. Уводны курс для кітайскіх навучэнцаў” (Мінск, 2020) і інш.;

– слоўнікамі, уключанымі ў навукова-папулярныя работы: слоўнік В.К. Раманцэвіч “Назвы мовазнаўчых тэрмінаў” з яе выдання “Пачаткі роднае мовы” (Мінск, 1993);

7) працэдурная – выкарыстанне слоўніка ў якасці базы тэрмінаў і паняццяў для стварэння іншага слоўніка; рэалізуецца пераважна рээстравымі слоўнікамі-праектамі: “Праект слоўніка” (вып. IV: Мовазнаўства, Менск, 1935); “Слоўнік па мовазнаўстве: праект для абмеркавання” (Мінск, 1967) і інш.;

8) навігацыйная – выкарыстанне слоўніка з мэтай ідэнтыфікацыі пазіцыі тэрміна або групы тэрмінаў сярод іншых тэрмінаў (у мове, у шэрагу моў); рэалізуецца слоўнікамі-рээстрамі дапаможна-інфармацыйнага характару: “Slovník slovanské lingvistické terminologie” (т. 2, Прага, 1979);

9) дэманстрацыйная – выкарыстанне слоўніка для фіксацыі пэўнага аб’ёму спецыяльных адзінак без якога-небудзь іх апісання; рэалізуецца непрактычнымі слоўнікамі-рээстрамі: слоўнік М.У. Гуль “Іншамовныя тэрміны філалогіі ў даследаваных крыніцах” з яе даследавання “Іншамовная лексіка ў працэсе станаўлення і развіцця беларускай тэрміналогіі (на матэрыяле тэрмінасістэм філалогіі, філасофіі і сацыялогіі)” (Брэст, 2021).

Такое размеркаванне тэрміналагічных слоўнікаў паводле іх функцый дастаткова ўмоўнае (як і назвы саміх функцый) і мае хіба працэдурнае значэнне.

Пры строгім разуменні любое выданне, асабліва навуковае, валодае пэўным кагнітыўным патэнцыялам і любы слоўнік можа выкарыстоўвацца, скажам, у вучэбных мэтах. Акрамя таго, некаторыя слоўнікі ў функцыянальным плане могуць быць аднесены да пераходных, прамежкавых падтыпаў, паколькі ім уласціва адразу некалькі функцый: кагнітыўная, камунікацыйная, рэгуляцыйная (слоўнік “Анамастычная тэрміналогія” М.В. Бірылы з “Тэрміналагічнага зборніка ’87–88” (Мінск, 1993)); дыдактычная, кагнітыўная, камунікацыйная (слоўнік “Мова. Чытанне. Пісьмо” з “Глумачальнага слоўніка тэрмінаў пачатковага навучання” (Мінск, 2001)).

Параметр *прапазітум-адрасат* звязаны з вызначэннем аб’ектаў-карыстальнікаў, для якіх ствараецца слоўнік:

1) эверацыйныя (англ. *every* ‘кожны’), або агульнаадрасаваныя, тэрміналагічныя слоўнікі прызначаны шырокаму колу карыстальнікаў; з іх дапамогай карыстальнік без спецыяльнай лінгвістычнай падрыхтоўкі можа атрымаць разнастайную інфармацыю пра значэнне тэрмінаў (як агульнавядомых, так і вузкагаліновых), іх функцыянаванне, адпаведнікі ў іншых мовах і пад.; да такіх слоўнікаў адносяцца:

– энцыклапедычныя выданні: “Беларуская мова: энцыклапедыя” (Мінск, 1994);

– глумачальныя і двух- / шматмоўныя слоўнікі, склад якіх не абмежаваны патрабаваннямі вучэбных праграм, узроставымі, адукацыйнымі характарыстыкамі карыстальнікаў: “Białorusko-polsko-rosyjski słownik terminów lingwistycznych i leksyki specjalnej” В. Бекіша і Х. Фантаньскага (Катовіцэ, 1997); “Українсько-білоруський словник лінгвістичної термінології” (Кіеў, 2012) і інш.;

– слоўнікі тэрмінаў у навукова-папулярных работах: слоўнік “Назвы мовазнаўчых тэрмінаў” В.К. Раманцэвіч з яе выдання “Пачаткі роднае мовы” (Мінск, 1993); “Слоўнік тэрмінаў і паняццяў” В.М. Дубейкі з яго кнігі “Паходжанне назваў населеных пунктаў Баранавіцкага раёна” (Мінск, 2019);

2) сегментацыйныя (лац. *segmentum* ‘адрэзак, паласа’) слоўнікі прызначаны карыстальнікам пэўнай сацыяльнай групы:

– школьнікам, абітурыентам, навучэнцам, студэнтам і інш.: слоўнік “Мова. Чытанне. Пісьмо” з “Глумачальнага слоўніка тэрмінаў пачатковага навучання” (Мінск, 2001); “Слоўнік выбраных лінгвістычных тэрмінаў” В.І. Рагаўцова з яго дапаможніка “Метадалогія лінгвістычных даследаванняў” (Магілёў, 2013) і інш.;

– спецыялістам у галіне лінгвістыкі: “Slovník slovanské lingvistické terminologie” (т. 1, Прага, 1977); “Тэрміналагічныя слоўнікі” М.І. Канюшкевіч з яе трохтомнага праекта “Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка” (Гродна, 2008–2010) і інш.;

– супрацоўнікам выдавецтваў: слоўнік “Мовазнаўства” з праекта для абмеркавання “Слоўнік па літаратуразнаўству, фалькларыстыцы, літаратуры, мовазнаўству і этнаграфіі для Кароткай Беларускай Савецкай Энцыклапедыі” (Мінск, 1976); слоўнік “Мовазнаўства” з праекта для абмеркавання другога выдання “Беларускай Савецкай Энцыклапедыі” (Мінск, 1984) і інш.

Заклучэнне. Такім чынам, прагматычныя характарыстыкі слоўнікаў беларускіх лінгвістычных тэрмінаў акрэсліваюцца па двух узаемзвязаных параметрах: прапазітум-функцыя і прапазітум-адрасат.

У адпаведнасці з першым параметрам, вылучаюцца функцыі слоўнікаў: кагнітыўная, кагнітыўна-рэгуляцыйная, камунікацыйная, камунікацыйна-рэгуляцыйная, кагнітыўна-дыдактычная, камунікацыйна-дыдактычная, працэдурная, навігацыйная, дэманстрацыйная, якія могуць камбінавацца паміж сабой.

Паводле ўліку аб’ектаў-карыстальнікаў, для якіх ствараецца слоўнік, адрозніваюцца эверацыйная і сегментацыйная функцыі тэрмінаграфічных выданняў.

Літаратура

1. Норман, Б.Ю. Лінгвістычная прагматыка: на матэрыяле рускаго і других славянскіх языков: курс лекцый // Б.Ю. Норман. – Мінск: Беларус. гос. ун-т, 2009. – 181 с.
2. Дзятко, Д.В. Беларуская лінгвістычная тэрмінаграфія: манаграфія / Д.В. Дзятко. – Rīga: BVKI, 2023. – 780 с.
3. Cowie, A.P. English dictionaries for foreign learners: a history / A.P. Cowie. – Oxford: Clarendon press, 1999. – 232 p.
4. Varantola, K. On the Information Needs of Dictionary Users / K. Varantola // Актуальные проблемы теоретической и прикладной лексикографии / отв. ред. О.М. Карпова. – Иваново: Иванов. гос. ун-т, 1997. – С. 98–110.
5. Bergenholtz, H. Subject-Field Components as Integrated Parts of LSP Dictionaries / H. Bergenholtz, S. Nielsen // Terminology. International Journal of Theoretical and Applied Issues in Specialized Communication. – 2006. – Vol. 12, iss. 2. – P. 281–303.
6. Tono, Y. Research on Dictionary Use: Methodological Considerations // Dictionaries, Compilers, Critics and Users / Y. Tono // Lexicography. Critical Concepts / ed. R.R.K. Hartmann. – Vol. I. – London: Routledge, 2003. – P. 394–409.

Паступіў у рэдакцыю 13.11.2023